

évforduló*

Kemény Gábor

Krúdy Gyula ismeretlen regénye

1.

1912/13 fordulóján Krúdy még az ő kivételes termékenységét és munkabírását ismerve is rendkívülinek mondható vállalkozásba fogott: egyszerre három regényt írt, amelyek egymással párhuzamosan, folytatásokban jelentek meg a főváros három tekintélyes irodalmi hetilapjában, A Hétben, a Vasárnapi Újságban és az Életben. Közülük az egyik az a mű volt, amely az író országos ismertségét megalapozta, és azóta is Krúdy legnépszerűbb regényének számít: A vörös postakocsi.

Fráter Zoltán Krúdy-életrajzából tudjuk, hogy Krúdy a regény folytatásait – a Meteor kávéház főpincére szerint – délelőttönként, egy hónap alatt írta meg a hotelben (Fráter Zoltán: Krúdy Gyula. Elektra Kiadóház, Bp. 2003. 56). A vörös postakocsit január 12-e és április 20-a között, 15 folytatásban közölte A Hét, Kiss József lapja. Közben azonban folyamatosan készülnie kellett a másik két regénynek is: a Mákvirágok kertje január 5. és február 23. között, 8 folytatásban jelent meg a Vasárnapi Újságban, a Mari, a tél leánya című pedig szintén január 5-e és március 9-e között 10 folytatásban a katolikus szellemiségű, de ekkor még a nyugatosoknak is helyet adó Életben. (Gedényi Mihály Krúdy-bibliográfiája a Mari... közlési helyéül Az Én Újságotat jelöli meg, ez azonban tévedés. A pontos lelőhelyet I. Barta András bibliográfiájában: Krúdy Gyula: Éji zene. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1961. 605.)

A vörös postakocsinak e sorok írásakor összesen 22 kötetkiadása van (a legutóbbi 2007-ben jelent meg a Kalligram Könyvkiadó életműsorozatában). A Mákvirágok kertje a közepesen ismert Krúdy-művek közé tartozik: összesen négyszer jelent meg kötetként, illetve kötetben, de ebből háromszor a Krúdy-életműkiadás részeként, a Barta András szerkesztette első (1961) és második (1976) sorozatban, továbbá a Kelecsényi László gondozta új gyűjteményes kiadásban, A vörös postakocsival egy kötetben.

A Mari, a tél leánya ezzel szemben gyakorlatilag ismeretlennek tekinthető. Ezzel a címmel nem is jelent meg többé. Eddig egyetlen (illetőleg, mint látni fogjuk, „másfél”) kötetkiadása van. 1914 januárjában a Magyar Kereskedelmi Közlöny „Világkönyvtár” sorozatában adták közre az Andráscsik örököse című regénnyel együtt, ekkor azonban már A pajzsos ember címmel. E kis kötet ma raritásnak (könyvritkaságnak) tekinthető, mivel még az OSZK állományában sincs meg. Ezért

* Kemény Gábor, Fráter Zoltán, Gintli Tibor és Pethő József írásai a 2008. október 17-én Nyíregyházán tartott Krúdy-émlékezésen hangzottak el.

a birtokomban levő példány alapján néhány további adatot közlök róla. A szóban forgó „ismeretlen” regény a kötet 147–212. lapján található, külön címlappal elválasztva az előtte levő másik regénytől. Utána függelékként Az ura várja című fiatalkori elbeszélés (215–224) egészíti ki a kötetet. (Ernek korábbi közlései Gedényi szerint: Egyetértés, 1897. szept. 23., Ország-Világ 1899. ápr. 23., de benne van már az Ifjúság című első Krúdy-kötetben is: Bp. 1899. 29–42.) E gyöngécske novella bekerülésének pusztán terjedelmi, nyomdatechnikai okai lehettek, tartalmilag semmi köze sincs az előtte álló két regényhez, ahogy azoknak sem egymáshoz. A könyv megjelenésének pontos dátumát is tudhatjuk a belső címlap verzójáról (túloldaláról): „VILÁGKÖNYVTÁR, I. évfolyam, 28. szám, Budapest, 1914. jan. 4.” Az oldal alján vonal alatt ez olvasható: „Nyomatott a Tolnai Világlapja Nyomdai Műintézte váltakozó (variabilis) körforgógépén, Budapest, VII., Dohány-utca 12. szám.”

Hogyan lehet A pajzsos embernek „másfél” kötetkiadása? Hát úgy, hogy az előbbi kötet második felét 1946-ban a nyomdában fennmaradt eredeti krúda (a kinyomtatott mű füzeten ívei) átcímlapozásával és bekötésével újból kiadták „Egyetemi Nyomda” kiadómegjelöléssel (ennek magyarázata az, hogy az Egyetemi Nyomda volt a Tolnai Világlapja kiadójának jogutódja). E különleges kis kötetet, amelynek lapszámozása 148-cal kezdődik, az 1970-es években még kezemben tarthattam az OSZK régebbi, nemzeti múzeumbeli olvasótermében, de 2007-ben már ez sem volt meg (még a kartotékja is eltűnt).

Az 1913 első hónapjaiban párhuzamosan készült három Krúdy-regény közül tehát kétségtelenül A pajzsos ember a mostohagyerek. Egyrészt viszonylagos hozzáférhetetlensége miatt (persze, aki nagyon kíváncsi rá, elolvashatja az Élet hetilapbeli eredeti közlést, megbirkózva mindazokkal a nehézségekkel, amelyeket a muzeális mikrofilmolvasó berendezés használata támaszt az olvasóval szemben), másrészt pedig azért, mert csupán egy helyen említi a szakirodalom, és ez az említés is sommás elmarasztalás: „Stílusát és színvonalát tekintve elnagyolt, sietős írói melléktermék” (Kelecsényi László: Fantomkiadványok. Szabolcs-szatmár-beregi Szemle 2003: 464). Ettől a kedvezőtlen megítéléstől bizonyára nem függetlenül a regény a legújabb életműsorozatba sem került bele (ahogy a korábbiakba sem). A Regények és nagyobb elbeszélések sorozatának 5. kötete (Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2007) a következő Krúdy-műveket tartalmazza: Francia kastély (1912), Mákvirágok kertje (1913), A vörös postakocsi (1913), Szarvasgomba-emberek (1913), Palotai álmok (1913). Arról, hogy a következő kötettől sem remélhetjük A pajzsos ember (újra)kiadását, a sorozat tervezett további köteteinek a könyv végén található listája tájékoztat. E szerint a következő kötet az 1914-es – egyébként szintén elég vitatható színvonalú – A 42-ös mozsarakkal indul.

Előadásomban az a kettős cél vezetett, hogy egyrészt ismertessem a regény cselekményét azokkal, akik érdeklődnek iránta, de nem juthatnak hozzá a szöveghez, másrészt pedig az (és ezt tekintem igazi feladatommak), hogy néhány részlet tükrében bemutassam a mű stílusát, amelyet egészében nem tartok „elnagyolt”-nak, legfeljebb annyira, amennyire Krúdynam majdnem minden írása „elnagyolt”, sajátos munkamódszerének következtében. Sőt, a regény többszöri elolvasása után az a véleményem alakult ki, hogy A pajzsos ember világa és stílusa egy olyan Krúdyt reprezentál, aki markánsan különbözik attól a Krúdytól, akit az olvasók és a kutatók általában ismernek (ismerni vélnek). Ez a körülmény a regény megismer(tet)ését indokoltta, sőt szükségessé teszi. Erre teszek kísérletet a továbbiakban.

2.

A pajzsos ember nem ifjúsági regény, bár főszereplője gyermek, egy hatéves kolduslány, aki a főváros utcáin kóborolva próbál megélhetéshez jutni, gyakorlatilag életben maradni:

„Történetünk kezdete előtt Mari hontalan volt. Hosszú ideig, két hónapig bolyongott Mari Budapest utcáin, és éppen késő ősze hajlott. Hogy mindent megérthessetek, tudni kell Mariról azt a körülményt, hogy csupán hat esztendő volt. Hat esztendő és szőke hajú, sovány kis teremtség volt az egész leány. Ti is ismeritek ezeket a Marikat, akik néha újságot árulnak az utcán, vagy a kávéházban gyújtót kínálnak. De a Mari nem árult újságot. Ő csak bolyongott a városban, éjjel, vagy nappal; ha nagyon elfáradt, leült egy kapuküszöbre; ha nagyon megéhezett, kéregetett az utcasarkon: a kis gyermek tenyerébe hullottak a rézgarasok. Most már tehát bizonyos, hogy Mari kolduska volt. Hol született? A mindenható tudja. Mindjárt az utcán találta magát, az utcát tanulta ismerni, és az utcán szeretett lenni. Sohasem tévedt el, sohasem sirt, ha besötétedett, és a lámpások rézvörös fényben égtek a téli ködben. A nagy ismeretlen immár őt jéghideg télen vigyázott Marira, hogy meg nem fagyott, hogy éhen nem halt, hogy a rendőr meg nem csípte a kéregetőt, és a hivatalos hatalom el nem szakította a mozgalmat, mulatságos utcától, bedugván őt valami unalmas árvaházba” (147., a lapszámok az egyetlen kiadás lapszámjai).

A hatéves „kolduska” a történet kezdetén munkához, egyben szálláshoz jut Koronka úrnál, a pincebérőnél és koldusvállalkozónál. Koronka úr tipikus dickensi figura (l. Copperfield Dávid, Twist Olivér, Nicolas Nickleby), aki csak akkor veszi le a kesztyűjét, ha gyereket ver, vagy hamisan kártyázik:

„Koronka úr a Védgát utcában lakott, és pincebérő volt. Negyvenéves, vidám tekintetű, kibernetvált állú, vörös barkójú, tekintélyes külsejű úriember volt. Rendes öltözéke fekete szalonkabát volt, kopottas fehér mellényén pedig hamis aranylánc fityegett. Kötött fekete kesztyűjét ritkán húzta le a kezéről, de ha lehúzta a kesztyűt, akkor csontos kezével sohasem vitt véghez Istennek tetszetős dolgot. Ez a kéz sokat ütött, és többnyire gyermekeket ütött, ám ezt kevesen tudták Koronka úrról a kávéházban, ahol esténként kártyázni szokott. A Napóleonról elnevezett kávéházban különben is csupán abból a szempontból vigyáztak a vendégek egymás kezére, amely szempontból a kezek a kártyacsomót keverték. Koronka úrnak szeplős kezét reggelig szokták figyelni a Napóleon kávéház vendégei, aztán nem törődtek azzal, hogy a csontos ökök kék foltokat hagy lesóványodott gyermeki testeken. Koronka úr, aki nemzetségére nézve tót volt, koldusvállalkozó volt pincebérőisége mellett. A nagyvárosi élet sok különös egzisztenciának termőtalaja.

A lakásbérőlk mindennapos típusa mellett korántsem halványul el a pincebérő alakja. Koronka úr kibérelte a Védgát utcai ház pincéjét, és ott szállást adott szegény embereknek, akik hetenkint vagy naponként fizettek a szállásért” (149).

A regény első oldalainak naturalizmusa nem is annyira dickensi már, mint inkább gorkiji (az Éjjeli menedékhelyre gondolok). Egy fiatalember nem tudja megfizetni a lakbért, megpróbál szembeszállni Koronkával, ezért az kegyetlenül megveri. Különösen figyelemreméltó az idézett rész utolsó bekezdéseinek diszítetlen tömörsége, amely Krúdynál szokatlan drámaiságot kölcsönöz a stílusnak:

„Egy sovány, meggörbödött hátú legény, igen rongyos halinaszűrben, el akart surranni a lámpa mellett. De Koronka úr vércsetekintete észrevette.

– Hahó, Petykó, mi újság? Ne siess úgy, fiacskám, előbb add ide a tiz karaj-cáromat [így!].

A legény tétovázva, ijedten állott meg. Koronka úr biztatta:

– Csak fizess, fiacskám, ilyen a világ sorja. Nekem is fizetni kell a háziúrnak. Kutya ember az, nem vár egy percig se fertály idején.

A legény valami érthetetlen hangot eresztett ki a száján. Lehetett sírás, lehetett kacagás. Ám Koronka úr nyomban megértette.

– Nem akarsz fizetni, barátocskám? Az lehetetlen. Már az éjjel sem láttalak fogadóm vendégei között. Bizonyosan mulattál valahol. Most elfogyott a pénzed, és eljöttél hozzám. Hát csak eredj oda, ahol tegnap voltál. Ez a fogadó nem a két sántához van címezve.

Koronka úr mosolygott, mint a hiéna, de mosolygott, mint mindig, ha szokásos viccét elmondta. A kórházat hívta a két sántához címzett fogadónak. Vendégei már tudták ezt, és a fal mellett, a szalmán szolgálatkészzen, hangosan nevettek.

A legény egy lépést tett előre, aztán megállt. És mert kuka volt szegény, hebegve mondta:

– Az éjjel se volt szállásom.

Koronka úr összecsapta két kezét:

– Ne mondd! Bálba voltál tán, és elfelejtettél lefeküdni. Tíz órakor nálunk becsukják a kasszát. Tán azért nem jöttél haza?

– Nincs munka, nincs pénz – felelt a legény alázatosan.

– Így felelsz nekem, Petykó? Hát rendőr vagyok én, fiam? Bíró vagyok én, fiam? Én csak egy szegény lakásadó gazda vagyok. Én nem adhatok munkát.

A legény sokáig gondolkozott:

– Majd megfizetem – hebegte végül.

Koronka úr iszonyú dühbe borult.

– Hitelezek neked a rongyos halinaszűrődre, a bolond kuka fejre vagy a lelkedre, ami nincs? Elhordd magad, semmiházi, dologkerülő! Takarodj!

A legény körülnézett, aztán az ajtó felé ment. Koronka úr a lépcsőig kísérte, és szidta, mint a bokrot.

A legény közömbös arccal, nyugodtan haladt. Egyszerre megfordult, és fölemelte öklét. Az öklével megfenyegette Koronka urat, aztán fölment a lépcsőn.

Koronka urat ez a dolog teljesen kihozta a sodrából. Először rendőrért akart futni és lecsuktatni Petykót. Aztán, mivel talán az jutott eszébe, hogy Petykó a börtönben szálláshoz jutna, egy óriási napszámost költött fel a szalmáról azzal az utasítással, hogy menjen Petykó után, és lazsnakolja el. A napszámos álmosan felcihelődött, elment, egy darab idő múlva visszajött, és nyugodtan lefeküdt előbbi fekhelyére. Csakhamar hortyogva aludt” (151–152).

Rövidesen felbukkan Sikor, a betörő, akinek alakja romantikusan szélsőséges, ellentétes vonásokból tevődik össze: tömzsi és nagyon erős, de nőiesen finom keze van, betörésből él, de mélyen vallásos, anyjával, a „mámi”-val egy kis árva gyereket nevel vidéki búvóhelyén. Egy éjszakán magával viszi Marit, hogy a kis Jutkának (így hívják nevelt gyermekét) karácsonyra játszótársa legyen. Nyelvileg is igen érdekes az a részlet, amely azt beszéli el, hogyan jut át a betörő, köpenyege alatt Marival, a kihalt vagy inkább annak látszó külvároson. Ebből a részletből azt is megtudhatjuk, milyen jól ismerte Krúdy a korabeli jassznyelvet (jasszok, Pali – még nagy kezdőbetűvel –, kéz ’rendőrség’):

„Sikor gyorsan ment. Nem nézegetett sem jobbra, sem balra, nem ijedezett a különös neszeztől, amelyek felhangzottak itt-ott a sötétségben. Sikoron kívül bárki szorongva lapított volna ezen a helyen a nap ezen szokatlan órájában; arra a halk, sziszegő füttyülésre pedig, amely a ködben egyszerre felhangzott, a legbátrabb embernek is megállott volna a szívverése.

– A jasszok kergetnek egy Palit – mormogta Sikor a kendőjébe, amit jó vastagon a nyakára csavart. Sikoron kívül talán mások is tudják, hogy a jassz alatt csirkefogó pesti betyárt kell érteni, a Pali pedig az a bizonyos, aki ezen a fájon, ha még csak egy szál ingben is, erre vetődött. Azt a szál inget is lehúzzák róla.

Sikort váratlan meglepetés érte. Rájött, hogy a jasszok őt nézték Palinak. Egy pillanat alatt világosság támadt a sötétben. Valaki egy tolvajlámpát emelt fel Sikor előtt. A lámpa csak Sikort világította meg, az éj többi részét, mely homályosan mozgó alakokkal volt teli, nem világította. Sikor mogorván mondta:

– Siess, jön a kéz.

A tolvajlámpa abban a pillanatban eltűnt a sötétségbe, valami bő, sötét köpeny alá bizonyosan. Siető lépések hallatszottak Sikor előtt, ő nyugodtan, nem lassítva lépéseit, ment tovább. Tudta, hogy most már tiszta előtte az út. De tudta azt is, hogy ha egy másodpercig hallgat, a hátában van egy élesre fent kés, vagy főbe sújtják valamely vasdoronggal. Mit mondott tehát Sikor? Jassznyelven szólt, és azt mondta: siess, itt a rendőrség! Erre minden csirkefogó futni szokott torony irányába. A rendőrség még téli éjszaka, ködben és éjben is veszedelmes ellenfél” (174–175).

A betörőnek a magával vitt gyermekkel sikerül eljutnia rejtkehelyére, egy Duna menti kis házba. A két kislány hamar össze is barátkozik, de közben egy áruhás rendőr felismeri a szökött bűnözőt, ezért a családnak menekülnie kell. A beteges Jutka állapota rosszabbra fordul, pár nap múlva meg is hal. A „mámi” és Mari eltemetik Jutkát, majd Sikorral együtt csónakba ülnek, az üresen hagyott házat pedig felgyújtják:

„Besiettek a házba, és mindenféle holmikat hoztak ki, amelyeket a csónakba raktak. A csónak lassan megtelt holmikkal. A mámi a fején hordta ki az ágyneműt. Oly egyenesen lépett a teher alatt, mint egy gyertyaszál.

Megtelt a csónak hamar.

– Ülj a csónakba, Mari – parancsolta Sikor.

Mari beült a csónakba, mellé telepedett a mámi. Sikor visszament a házhoz. Aztán eljött, és a csónakba ült. Evezni kezdett kifelé a sötét folyamra. A folyam felett jéghideg szél repült, Mari lekuporodott a csónakba. A lába mellett észrevett valamit. Megtapogatta. Hát egy bábu volt.

A folyam egyszerre megvilágosodott. Piros vízben úszott a csónak a hallgató emberekkel. Mari visszafordult. Az elhagyott halászház, mint egy máglya lobogott a téli éjszakában” (192).

Ez a rész rövidmondatosságával, szaggatottságával olyanszerű drámai hatást tud kelteni, amilyennel Krúdnyál másutt nemigen találkozhatunk (talán még egy helyen, a pálya vége felé, az Urak, betyárok, cigányok zárójelenetében, amelyben Benczi Gyula primás hirtelen halálát írja le). Krúdy prózájának ez a változata közelebb áll Móricz Zsigmondhoz (akár a Barbárokhoz is), mint magához Krúdyhoz.

Nem hallgathatjuk el, hogy van a regénynek egy másik cselekményszála is, amely tartalmában is, stílusában is jóval konvencionálisabb, mint a Sikor körül zajló jelenetek. Koronka úr a pinceszállás két kis lakóját, Marit és Ancsurát

vonaton egy vidéki kastélyba viszi, és – jó pénzért, persze – egy idős grófi pár gondjaira bizza. Ancsurát a grófék örökbe is fogadják, Mari azonban vissza akar menni koldulni, és vissza is tér Koronkával Budapestre, a pincébe. (Ezután viszi őt magával Sikor.) A gróf idős különc, a Pongrácz Istvánok fajtájából. Szenvedélye a csillagászat, mással nem is igen törődik. Felesége, a grófné megígéri, hogy „anyja helyett anyja” lesz Ancsurának, mire az elbeszélő közbeiktat egy zárójeles direkt előreutalást, amely azon nyomban kérdésessé teszi a várható és idővel be is következő „boldog véget”:

„(Szegény jó asszony! Egy esztendő múlva meghalt, nem engedte a sors, hogy megszegje ígérését!)” (161).

Az elbeszélő cinizmusba hajló iróniáját jelzi, hogy a „nem engedte a sors” főmondat után várható folytatás: „hogyan teljesítse ígérését” helyett ez következik: „hogyan megszegje ígérését”. Akár így történt volna, akár úgy, igen kétséges, hogy az özvegyen maradt félbolond gróf fog-e kellően törődni a két gyermekkel.

De folytassuk a cselekmény ismertetését! A menekülő Sikoron árulás folytán rajta ütnek a rendőrök, és megölik. Mari viszont egérutat nyer, és visszamegy az egyetlen helyre, amelyet otthonának érez: Koronka úr pincéjébe. Út közben felkérdezkedik egy parasztszekerre, és itt bukkan fel a címadó motívum, a pajzsos ember motívuma:

„Az öreg kissé kaptos volt, tehát magában beszélgetett: »Aludj, aludj, kis virágszirom... Az én szekerem a nyomorúság szekere, én pedig a pajzsos emberhez hasonlítok. Minden ember pajzsos ember a falunkban, mióta a vasutat felépítették. Imhol csak szegény árvákat, kolduló vándorokat fuvarozok szekeremmel. Aludj, kis vándor...« Szólt az öreg éneklő hangnyomatékkal” (206).

Koronka újból elviszi Marit a grófi párhoz, és a kislány most már ott is marad, kis barátnője, Ancsura mellett. (Bár egyszer még megszöknek, és éppen karácsony estéjén, de visszaviszik őket.) A regény legvégén ismét feltűnik a pajzsos ember jelképes alakja:

„A bibliai pajzsos ember, a nyomorúság, szegénység, éhség, odakünn maradt az éjben. Kilopták köpenyege alól a két kis árvát, pedig ugyancsak betakarta őket sötét kabátjával. De még sok kis gyermekfej kandikált ki a köpenyeg nyílásán. A pajzsos ember hatalma végtelen, köpenyege szárnyai napnyugattól napkeletig söprik a világot” (212).

A motívum forrását a Bibliában, a Példabeszédek könyve VI. fejezetének 9–11. versében találjuk meg: „9. Óh te rest, meddig fekszel? mikor kelsz fel a te álmodból? 10. Míglén fekszel, kicsiny álmodozásokkal, kicsiny szunnyadozással, kezeidnek kevés öszvekapcsolásával: 11. Azonközben eljő, mint a gyors útonjáró, a te szegénységed, és a te szűkölködésed, mint a pajzsos férjfiú!” (Szent Biblia. Brit és Külföldi Biblia-társulat, Bp. 1893. 626). A szegénység, szűkölködés vagy azért hasonlítatik a pajzsos emberhez, mert félelmetes ellenségként támad az emberre, vagy azért, mert olyan lerázhatatlanul követ bennünket, mint egy hűségese fegyverhordozó. Krúdy itt és későbbi műveiben (regényben, novellában, publicisztikában egyaránt) a szegénység jelképeként él a pajzsos ember képével. Csak egy helyütt, Az útitársban válik a pajzsos ember a félelemnek a megtestesítőjévé: „Nem hallod az arc nélküli pajzsos embert, a szorongó félelmet, amely megvasalt lábaival már nyomakodik felfelé a lépcsőn, és fegyverzetét felakasztja a kamarában?” (Az útitárs – N. N. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1959. 72). Persze, szegénység és félelem amúgy is erős metonimikus vagy metaleptikus (ok-okozati) kapcsolatban vannak

egymással. (A pajzsos ember toposzának eredetéről és Krúdy műveiben való többszöri előfordulásáról l. cikkemet: Magyar Nyelv 2008. 2. sz. 203–207.)

3.

A pajzsos ember nemcsak ismeretlen, hanem egyelőre ismeretlen is marad, hiszen Barta András után Kelecsényi László is mellőzte. Holott, mint bizonyítani igyekeztem, vannak olyan irodalom- és stílustörténeti értékei, amelyek miatt megérdemelne némi figyelmet. Krúdy, mint tudjuk, nem ezen az úton haladt tovább, a fő irányt a vele párhuzamosan készülő és nagy sikert arató A vörös postakocsi jelzi. De talán éppen ez teszi érdekessé A pajzsos embert: milyen író lett volna Krúdyból, ha olyan író akart volna lenni, amilyen végül is nem akart, és így nem is lett?